

Психологічні аспекти толерантного ставлення підлітків до дітей з особливими освітніми потребами в умовах спільного навчання

Пономаренко О. Д.

Анотація. Статтю присвячено проблемі розвитку толерантності до дітей з особливими освітніми потребами як учасників освітнього процесу в підлітковому учнівському середовищі. Наголошено на нестабільності процесів формування особистості підлітків і їхній неготовності до адекватного спілкування з такими дітьми. Репрезентовано результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення готовності сприяти взаємодії з однокласниками, які мають особливі освітні потреби. Визначено рівень сформованості толерантності серед підлітків

Ключові слова: толерантність, діти з особливими освітніми потребами, учнівське середовище, інклюзія, підлітковий вік, освітній процес.

Постановка проблеми. Проблемне поле досліджень складного та суперечливого феномену толерантності залишається надзвичайно актуальним і соціально важливим у прогресивному демократичному суспільстві XXI століття. Визначаючи специфіку комунікативної культури світової спільноти загалом й особистості зокрема, толерантність повсякчас є запорукою розвитку гуманних і гармонійних взаємин між людьми.

Значущою формою виявлення толерантності в сучасному освітньому середовищі, чинником формування ефективної соціальної системи відносин, що виключає будь-які форми дискримінації, є інклюзія. Політика включення дітей з особливими потребами до загального освітнього процесу передбачає створення суб'єктами педагогічного процесу атмосфери відкритості до багатогранної природи людського буття, готовності сприймати інших незалежно від етнічної приналежності, мови, релігії, фізичних й індивідуальних можливостей. Якщо педагоги та фахівці супроводу сприяють інтеграції дітей з особливими освітніми потребами відповідно до своїх професійних

повноважень, то представники учнівського колективу, зокрема підлітки, переважно не готові до конструктивної взаємодії з цими дітьми.

Мета статті полягає в емпіричному дослідженні специфіки толерантного ставлення в підлітковому учнівському середовищі до дітей з особливими освітніми потребами як учасників освітнього процесу.

Аналіз наукових досліджень і публікацій з теми. Слід зазначити, що толерантність виступає об'єктом дослідження більшості галузей наукового знання, а саме: філософії, педагогіки, психології, політології, соціології, культурології, етнографії, — що вказує на її міждисциплінарний характер і безперечний вплив на різні сфери людського буття. Ґрунтуючись на результатах теоретичних і практичних напрацювань дослідників толерантності, зокрема у сфері психології та педагогіки, спрямованих на вивчення специфіки та значимості виховання толерантності в учнів різного віку (Л. В. Вишнеvsька [2], О. Ю. Руда [5], О. Я. Савченко [6], А. Г. Скок [7], Н. М. Токарева [8], Ж. В. Шинкарьова [9]), зосереджуємо наші наукові пошуки на дослідженні потенціалу феномену толерантності в освіті.

Згідно з Державною національною програмою «Освіта» (Україна ХХІ століття) одним із ключових орієнтирів розвитку для сучасної системи освіти України є налагодження гармонійних і толерантних взаємин суб'єктів педагогічного процесу. Водночас спостерігаємо загострення необхідності в посиленні підтримки індивідуальної траєкторії розвитку дитини з особливими освітніми потребами (далі — дитина з ООП). На шляху до рівних можливостей у навчанні та соціальному житті цієї категорії дітей стають численні перешкоди, серед яких провідними залишаються інтолерантний настрій суспільства та пасивність у сприянні становленню інклюзивної практики в закладах загальної середньої освіти. Проблема адекватного ставлення до індивідуальних рис дитини з ООП і створення для неї комфортного психологічного клімату спричинена стереотипним уявленням про таких дітей як неповноцінних. Натомість успішність інтегрування дітей з ООП у шкільне середовище залежить не тільки від рівня засвоєння загальноосвітньої програми, а й від розширення соціальних контактів між дітьми з ООП і їхніми однолітками. У межах інклюзивної моделі навчання «всі учні навчаються разом у звичайних школах, класах та інших контекстах, які активно адаптуються та змінюються, щоб урахувувати й задовольняти потреби кожного» [4, с. 13]. Тобто найбільш сприятливою умовою для створення системи толерантних міжособистісних відносин в учнівському колективі може стати

позитивний досвід спільної діяльності, що має соціально й особистісно значущий зміст і супроводжується стійким проявом дружелюбності, ввічливості у відносинах з оточуючими, набуттям досвіду гуманної партнерської взаємодії нормотипових дітей і дітей з ООП в умовах спільного навчання.

Розвиток толерантних рис дитини започатковується в родині та закріплюється в учнівському колективі як першому значущому позасімейному соціальному середовищі в житті підлітка. Суперечності, пов'язані зі становленням толерантності в підлітковому віці, зумовлені активним і нерівномірним формуванням особистості підлітка, швидким темпом змін у фізичному й психічному станах, мінливістю емоційної сфери, нетерпимістю до повчань та прямого виховного впливу дорослих. Залежність індивідуальних установок від установок референтних груп, загострене відчуття ідентичності в підлітковому віці передбачають розгляд толерантних та інтолерантних установок особистості в дискурсі «індивідуальне-соціальне» [3, с. 75]. Однак більшість педагогів і психологів все ж погоджуються, що підлітковий вік є найсприятливішим для розвитку толерантності. Саме в цей віковий період толерантність слугує найпотужнішим засобом гуманізації, підвищення інтересу до проблем спільноти, зміцнення духовності та загальної культури школяра. Тому про сформованість толерантності в світоглядній системі підлітка буде свідчити його готовність із розумінням і повагою прийняти індивідуальні особливості іншої людини, навіть ті, що викликають дискомфорт або здаються неприйнятними. Значний вплив на формування ставлення дітей цього віку до своїх однолітків з особливими потребами має думка батьків. Адже не кожна родина здатна подолати всі необґрунтовані припущення та навіювання стосовно інклюзивної моделі освіти. Тож, якщо батьки з повагою та розумінням ставляться до осіб з ООП і до інклюзії загалом, то це позитивно позначатиметься на формуванні гуманності й толерантності підлітка. Також на попередження інтолерантної поведінки значною мірою впливає шкільний заклад. Систематичні просвітницькі заходи з популяризації інформації щодо рівності прав, зокрема права на освіту, про неприпустимість дискримінації за будь-якою ознакою й обізнаність в особливостях зовнішнього вигляду дитини з ООП, її психічного та фізичного розвитку мають бути невід'ємною складовою філософії сучасного закладу освіти.

Отже, сучасне освітнє середовище має ґрунтуватись на загальних принципах толерантності, що обумовлює зміну системи людських відносин, побудову їх на взаємній повазі. Звідси очікуваний вияв

толерантності в учнівському колективі передбачає формування такого ставлення до іншого, у якому немає осуду, але є співчуття, співпереживання, розуміння цінності кожного й бажання допомогти [1, с. 33]. Тобто толерантним учнівський колектив буде вважатись за умови сформованої в ньому спільної готовності та зацікавленості до створення комфортного психологічного клімату для однокласників з ООП, що дозволяє всім учасникам освітнього процесу почувати себе важливою частиною колективу в умовах інклюзії.

Викладення основного матеріалу дослідження. Експериментальне дослідження особливостей толерантного ставлення підлітків до дітей з особливими освітніми потребами в умовах спільного навчання було проведене на базі Криворізьких закладів загальної середньої освіти. Вибірку дослідження склали 40 учнів 8–9 класів (13–15 років). Задля розширення й уточнення теоретичних положень щодо мінливості й суперечливості феномену толерантності в умовах інклюзивного середовища наше дослідження було сплановане та проведене у два етапи:

- 1) розробка й апробація авторської анкети, спрямованої на вивчення готовності підлітків до взаємодії формального та неформального характеру з однокласниками, які мають особливі освітні потреби;
- 2) дослідження особливостей толерантного ставлення та рівня його сформованості в підлітків до дітей з особливими освітніми потребами засобами стандартизованого експрес-опитувальника «Індекс толерантності» (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова).

Для формування коректного уявлення про готовність сприяти взаємодії з однокласниками, які мають особливі освітні потреби, у різноманітних шкільних ситуаціях учням-підліткам було надано тлумачення поняття інклюзії та представлено категорійність дітей з ООП, після чого було запропоновано такі питання анкети:

- *чи готові Ви прийняти до класного колективу учня з вадами фізичного або інтелектуального розвитку?*
- *поява у Вашому класі дитини з ООП викликала б у Вас дискомфорт?*
- *чи готові Ви зробити перший крок до знайомства з новою людиною в класі, якщо вона є представником національних меншин?*

- *на Вашу думку, учням з ООП краще навчатись у спеціальних закладах освіти, а не у звичайних школах?*
- *чи змогли б Ви потоваришувати з однокласниками, які мають інвалідність?*
- *якщо Вам доведеться виконувати складний і відповідальний шкільний проект, чи запросите Ви у свою команду однокласника з ООП?*

Так, 71% респондентів готові прийняти до класного колективу дітей із вадами фізичного чи психічного розвитку. Також показовим є той факт, що 88% опитуваних вважають, що учням з ООП краще навчатись у спеціальних закладах освіти, а не у звичайних школах. До знайомства з новою людиною в класі, яка є представником національних меншин, готові лише 35% підлітків, а 32% респондентів думають, що друзі-інваліди спричиняють дискомфорт. Якщо доведеться виконувати важливий шкільний проект, то лише 48% учнів готові запросити у свою команду однокласника з ООП. Тобто можна припустити, що респонденти підліткового віку не володіють достатнім рівнем толерантності. Отже, вони не можуть долати негативні враження, спричинені відмінностями в культурному та психофізичному розвитку й мають проблему адекватного ставлення до індивідуальних рис оточуючих, тому готові до взаємодії лише на формальному рівні спілкування.

Рівень сформованості толерантного ставлення підлітків до дітей з ООП було визначено за допомогою питань-маркерів стандартизованого експрес-опитувальника: «Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей», «До деяких націй і народів важко добре ставитись», «Бідні та безпритульні самі винні у своїх проблемах», «Усіх психічно хворих людей потрібно ізолювати від суспільства», «Біженцям необхідно допомагати не більше, ніж усім іншим, оскільки в місцевих проблем не менше». У відсотковому співвідношенні відповіді на ці питання розподілено так:

- 59% опитаних не проти й 13% хотіли б, щоб серед їхніх друзів були люди різних національностей;
- 82% респондентів вважають, що до деяких націй і народів важко добре ставитись;
- 30% опитаних думають, що бідні та безпритульні самі винні у своїх проблемах;

- 80% респондентів вважають, що всіх психічно хворих необхідно ізолювати від суспільства;
- 65% опитаних підлітків думають, що біженцям не слід домагати більше, ніж усім іншим.

Загальні показники опитування свідчать про такі інтолерантні тенденції: недостатня готовність сприяти інтеграції дітей з ООП в колектив; стереотипне ставлення до деяких націй; категоричність в оцінках інших людей. Деякі прояви інтолерантності підлітків мають кореляційні взаємозв'язки зі схильністю до агресії. Тож результати експрес-опитувальника дозволяють нам стверджувати, що толерантність підлітків має переважно середній рівень вираженості.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Виховання толерантності учнів до дітей з ООП як учасників освітнього процесу є необхідною умовою впровадження та розвитку ініціативи інклюзії. Підлітковий вік є надзвичайно важливим періодом у психосоціальному розвитку особистості й тому сприятливим для формування толерантності. Проблема адекватного ставлення до індивідуальних рис дитини з ООП і створення для неї комфортного психологічного клімату обумовлена стереотипним уявленням про таких дітей як неповноцінних. Результати, отримані в ході дослідження рівня сформованості толерантності підлітків та їхньої готовності до взаємодії з однокласниками, що мають особливі освітні потреби, демонструють переважно середній рівень вираженості, тобто толерантність має ситуативний характер. Отримані дані дають змогу припустити, що в цьому віці випробувані ще не здатні долати негативні враження, спричинені відмінностями між власною підструктурою та підструктурою особи з ООП.

Оскільки однією з ознак високого рівня розвитку толерантності є створення комфортного психологічного клімату в умовах інклюзії, то подальші наукові пошуки повинні бути спрямовані на виявлення психологічних і соціальних засад формування толерантного учнівського середовища для концептуального забезпечення процесу перетворення толерантності із загальнолюдської цінності в мету, що реалізується на практиці в галузі освіти.

Список використаної літератури

1. Бондар В. С. Особливості формування толерантності майбутніх психологів у вищих навчальних закладах : *зб. наук. праць*

Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», 2015, 11. С. 32–34.

2. Вишнеvsька Л. В. Генезис ідей толерантності в історії освіти — одна з педагогічних умов виховання толерантної особистості. *Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. Вип. XXXI / за заг. ред. В. І. Сипченка. Слов'янськ : Видавничий центр СДПУ, 2006. 310 с.*
3. Карпюк Ю. Я. Толерантність як детермінанта моральної поведінки підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки, 2017. С. 72–76.*
4. Лорман Т., Деспелер Д., Харві Д. *Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі : практич. посіб.; пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Плеяди», 2011. 296 с.*
5. Руда О. Ю. Толерантність у роботі викладача з підлітками. *Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка, 2010, 2. С. 181–184.*
6. Савченко О. Я. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки, 2014. С. 124–129.*
7. Скок А. Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології. *Актуальні проблеми психології. Т. 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ : А.С.К., 2005. С. 143–147.*
8. Токарева Н. М. Розвивальний потенціал конструктивних моделей спілкування в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ-Алчевськ : ЛАДО, 2013. С. 157–161.*
9. Шинкарьова Ж. В. Толерантність як домінанта соціального партнерства суб'єктів діяльності в умовах інклюзивної освіти. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки, 2019, 2(65). С. 362–367.*

References

1. Bondar, V.S. (2015). Osoblyvosti formuvannia tolerantnosti maibutnykh psykholohiv u vyshchyykh navchalnykh zakladakh [Features of formation of tolerance of future psychologists in higher educational institutions] : *zb. nauk. prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, 11. S. 32–34. [in Ukrainian]
2. Vyshnevskaya, L. V. (2006). Henezis idei tolerantnosti v istorii osvity — odna z pedahohichnykh umov vykhovannia tolerantnoi osobystosti [The genesis of the ideas of tolerance in the history of education is one of the pedagogical conditions of the education of a tolerant personality]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu: zb. nauk. prats. Vyp. XXXI / za zah. red. V.I. Sypchenka*. Sloviansk : Vydavnychiy tsentr SDPU. 310 s. [in Ukrainian]
3. Karpiuk, Yu. Ya. (2017). Tolerantnist yak determinanta moralnoi povedinky pidlitkiv [Tolerance as a determinant of moral behavior of adolescents]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*. Serii: Psykholohichni nauky. S. 72–76. [in Ukrainian]
4. Lorman, T., Deppeler, D & Kharvi, D. (2011). *Inklyuzyivna osvita. Pidtrymka rozmaittia u klasi* [Inclusive education. Support for diversity in the class] : prakt. posib.; per. z anhli., Kyiv : Vydavnychiy dim Pleiady. 296 s. [in Ukrainian]
5. Ruda, O. Yu. (2010). Tolerantnist u roboti vykladacha z pidlitkamy [Tolerance in the teacher's work with adolescents]. *Visnyk NTUU «KPI» : Filosofia. Psykholohiia. Pedahohika*, 2. S. 181–184. [in Ukrainian]
6. Savchenko, O. Ya. (2014). Tolerantnist yak tsinnist shkilnoi osvity: metodychnyi aspekt [Tolerance as a value of school education: methodological aspect]. *Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho derzhavnogo universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*. Serii: Pedahohichni nauky. S. 124–129. [in Ukrainian]
7. Skok, A. H. (2005). Stan vyvchennia zmistu ta osnovnykh komponentiv tolerantnosti v psykholohii [The state of the study of the content and main components of tolerance in psychology]. *Aktualni problemy psykholohii. T. 1: Sotsialna psykholohiia. Psykholohiia upravlinnia. Orhanizatsiina psykholohiia : zb. Nauk. Prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuks NAPN Ukrainy / za red. S.D. Maksymenka, L. M. Karamushky*. Kyiv : A.S.K., S. 143–147. [in Ukrainian]

8. Tokareva, N.M. (2013). Rozvyvalnyi potentsial konstruktyvnykh modelei spilkuvannia v pidlitkovomu vitsi [Developmental potential of constructive models of communication in adolescence]. *Aktualni problemy psykhologii: zb. Nauk. Prats Instytutu psykhologii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenko*. Kyiv-Alchevsk : LADO. S. 157–161. [in Ukrainian]
9. Shynkarova, Zh. V. (2019). Tolerantnist yak dominanta sotsialnoho partnerstva subiektiv diialnosti v umovakh inkluzyvnoi osvity [Tolerance as the dominant of social partnership of subjects of activity in the conditions of inclusive education]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky*, 2(65). S. 362–367. [in Ukrainian]

Пономаренко А. Д.

Психологические аспекты толерантного отношения подростков к детям с особыми образовательными потребностями в условиях общего обучения

Аннотация. Статья посвящена проблеме развития толерантности в подростковой ученической среде к детям с особыми образовательными потребностями как участникам образовательного процесса. Отмечено нестабильность процессов формирования личности подростков и их неготовность к адекватному общению с такими детьми. Представлены результаты эмпирического исследования, направленного на изучение готовности способствовать взаимодействию с одноклассниками, которые имеют особые образовательные потребности. Определён уровень сформированности толерантности среди подростков.

Ключевые слова: толерантность, дети с особыми образовательными потребностями, ученическая среда, инклюзия, подростковый возраст, образовательный процесс.

Ponomarenko O. D.

Psychological aspects of adolescents' tolerant attitude to children with special educational needs in terms of joint learning

Abstract. The article is devoted to the problem of development of tolerance in adolescent pupil environment to children with special educational needs as participants of the educational process. The instability of the processes of personality formation of adolescents and their unreadiness to adequately communicate with such children are

emphasized. The results of an empirical research aimed at studying their readiness to promote interaction with classmates who have special educational needs are presented. The level of tolerance formation among adolescents is determined.

Keywords: tolerance, children with special educational needs, pupil environment, inclusion, adolescence, educational process.

Пономаренко Олександра Дмитрівна

психолого-педагогічний факультет

Криворізький державний педагогічний університет

Кривий Ріг, Україна

olexandra.ponomarenko@ukr.net

Науковий керівник:

Гапочка Яна Олександрівна

викладач кафедри загальної та вікової психології

Криворізький державний педагогічний університет

Кривий Ріг, Україна